

Tərənə Hacıyeva⁶⁹

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ORTAQ TÜRK SÖZLƏRİNİN MENTA VƏ SOSİOLİŒVİSTİK AMİLLƏRİN TƏSİRİ İLƏ AKTUALLAŞMASI

I Türkoloji qurultayda maarif vəkili Rəşit Qalib bəy tərəfindən səslənən, eyni zamanda deyim tərzinə görə bir qədər fərqli şəkildə qədim türk abidələrinin dilində də rast gəlinən «Türk dili türk milləti tərəfindən qurtulacaq» fikri bu gün də öz aktuallığını itirməyib, ortaq türk ədəbi dilinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində keçirilən müxtəlif səviyyə və məzmunlu tədbirlərdə bir deviz kimi səslənməkdədir.

Ortaq türk dilinin yaradılması istiqamətində edilən cəhd və görülən işlərə tarixi nəzər saldıqda, hər dövrün özünəməxsus linqvistik və ekstralingvistik amillərinin olduğunu görmək mümkündür. İlk dövrlərdə bədii dil amili linqvistik faktor kimi digər ekstralingvistik amillərdən öndə idisə, XX əsrin sonlarından günümüzdə qədər sosiolingvistik amillər aktuallıq kəsb etməyə başladı. Linqvistik və sosiolingvistik amillərin fəallığında dövrlə bağlı qeyri-sabitlik müşahidə edilsə də, mentalinqvistik faktor sabilliyi ilə seçilərək, bütün dövrlər üçün sabitliyini, eyni dərəcəli məhsuldarlıq indeksini --- orta fəallıq mövqeyini qoruyub saxlaya bilib.

Ortaq söz və ifadələrin yaranması və işləklik qazanmasında mentalinqvistik amillər sırasında dil arxetipləri məhsuldarlığı ilə seçilir. Bu məhsuldarlığın kökündə eyni bir arxetipdən törənmə faktoru dayanır. Məlumdur ki, nəinki eyni sistemli dillərdə, hətta müxtəlif sistemli dillərdə bütün dil səviyyələrinə aid vahidlərinin variant və invariantlarının olması elmi həqiqətdir və variativlik həm dildaxili, həm də dilxarici faktorların təsiri ilə meydana gəlir. Qeyd edək ki, dilçilikdə dilxarici faktorlar arasında sosiolingvistik amillərin izah və təsnifinə daha çox yer ayrılır, mentalinqvistik amillərə isə ya toxunulmur, ya da haqqında öləri danışılır. Əyanilik üçün son onilliklərə aid elmi ədəbiyyata nəzər salaq. Əksər tədqiqatlarda dil variativliyi problemi yalnız sosial xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla şərh edilir: “Problemin təhlili zamanı mütləq şəkildə akrolet (cəmiyyətin yüksək səviyyəsinin nitqində istifadə olunan), mezolekt (xalq danışığı dilində istifadə olunan) və bazilekt (cəmiyyətin az savadlı təbəqəsinin nitqində istifadə olunan) kimi sosiolingvistik anlayışlara diqqət etmək lazımdır” (1, 2006,69). “Linqvistikada variativlik problemi ... normanın variativliyinin sosiolingvistik aspektdən öyrənilməsi zamanı aktuallaşır” (2, 1984, 33).

Göründüyü kimi, variativliyin əsas yaranma səbəbi olan arxetipin mentalinqvistik amil olması diqqətdən kənar qalır. Dilçilikdə birmənalı şəkildə qəbul edilmiş frazeoloji valentlik və onun eyni bir mənbədən parçalanma, şəxələnmə nəticəsində əmələ gələn və eyni bir vahidin forma və strukturunun dəyişilməsi ilə reallaşan, ümumi məzmun assosiasiyasına, eyni poetik təfəkkür valentliyinə və yalnız konkret dil situasiyasında distributiv funksiyaya malik olması fikri variativliyin arxetip sayəsində mentalinqvistik amil olmasını elmi şəkildə təsdiq edir. Bir prapoetik təfəkkür valentliyinin məhsulu olan ifadə kök dilin eynisistemli müxtəlif dil situasiyalarında müəyyən dəyişikliklərə, motivləşdirilməyə uğrayaraq, fərqli maddi qabıqda işlədilsə də, ümumi mental düşüncə sayəsində bəlli bir zaman kəsiyindən sonra bir neçə qohum dilin ortaq ifadəsinə çevrilmək imkanı qazanır. Xüsusilə, hərəkət məzmunlu sözlərin polisemantik keyfiyyət kəsb etməsi onlara arxetip olmaq şansı qazandıraraq nitqin mentalinqvistik mexanizmini fəallaşdırır. Məsələn, “atmaq” sözünün prapoetik təfəkkür məhsulu olan törəmə mənaları frazeoloji valentliyə imkan verməklə ümumi mental məzmunun Azərbaycan türkcəsində “daşını atmaq”, türkməncə “taşını atmaq”, Türkiyə türkcəsində “papusunu atmaq” şəkillərində işlədilməsinə rəvac verib. Etnik təfəkkürün nəticəsi kimi “atmaq” arxetipinin yaratdığı variativlikdən “daşını atmaq” frazeminin ümümtürk ifadə səciyyəsi qazanması, ifadələrinin işlənməsi təfəkkür və inancın ortaqlaşmaya yol verdiyi kultem səciyyəsi kəsb etməklə mentalinqvistik amil sayılır. Eyni bir mülahizəni müasir türk dilləri frazemləri üçün arxetip sayıla biləcək “ağız” sözünün polisemantik imkanları barədə demək mümkündür. Semantik sabitliyi saxlayaraq, yalnız fonetik dəyişikliyə uğrayan “ağzını bükmək” somatik frazemi Azərbaycan, türk, qazax, qırğız və digər türk dillərinin məhsuldar ifadələrindəndir.

Göründüyü kimi, mentalitetin dilə təsiri probleminin öyrənilməsi variativlikdə sintaktik və leksik vahid aralığında olan frazemlərin kifayət qədər əhəmiyyət daşıdığını deməyə imkan verir.

Ortaq türk ifadələrinin yaranmasına təsir edən digər mentalinqvistik amil imitativ nəzəriyyəyə uyğun olaraq, qavrama arxetipi olan təqlidi sözlərdir. Türkologiyada bu tipli sözlərin daha çox təbiət hadisələri zamanı müşahidə edilən səslərin imitasiyası əsasında yarandığı qeyd edilir. Əşya və hadisələrin insan şüurunda inikası davamlı və sonsuz bir prosesdir və səs təqlidli arxetiplərin motivləşmə sayəsində variativlik nümunəsi olaçağı və zaman-zaman yeni invariantlar yaradacağı istisna edilmir. Azərbaycan dilində ortaq türk sözlərinin aktuallaşdıran vacib faktorlardan biri də sosiolingvistik məsələlərdir. Dil xalqın sosial yaddaşının bir hissəsidir. O, təkə nitq fəaliyyətinin deyil, həm də idrak fəaliyyətinin, mənəvi davranış fəaliyyətinin ümumi əsaslarını təşkil edən mənaların məcmusudur. Dilin imkan və vasitələrindən istifadə nitq fəaliyyəti və bu fəaliyyət üçün adekvat forma axtarışı, şəraitə uyğunlaşma, sosial mühitlə adaptasiya ilə bağlıdır. Cəmiyyətlə sıx bağlı olan dildə inkişaf dəyişikliklər öz-özünə olmur, bunlar öncə dil daşıyıcılarının nitqində, sonra dildə reallaşır. Bu baxımdan Sovet Azərbaycanı və müstəqil Azərbaycanın dil daşıyıcıları üçün ortaq türk sözlərini fəallaşdıran amil birinci dövr üçün daha çox mentalinqvistik, sonra bədii, ikinci dövr üçün isə ilk növbədə sosiolingvistik, bədii, sonra mentalinqvistik faktorlar fəallıq kəsb edib. XX əsrin 20-80-ci illərinin ortalarına qədər dilimizə ortaq türk sözləri sosiolingvistik amillərin təsiri ilə dilin passiv fonduna daxil olan sözlər (poetik sözlər, arqolar, varvarizmlər və s.) hesabına gəlirdi. Azərbaycan dilinin leksikologiyasını tədris edən dərsləklərdə vaxtilə “pəs etmək” ifadəsinin arqo kimi verilməsi deyilənə əyani misaldır.

⁶⁹ F.e.d., Bakı Mühəndislik Universiteti, e.mail:tehciyeva@beu.edu.az

Müasir Azərbaycan dilində ortaq türk sözlərinin işlənməsini reallaşdıran sosiolingvistik amillər arasında arxaıkləşmiş və ya dilin passiv lüğət fonduna keçmiş ifadələrin yenidən bərpası əhəmiyyətli yer tutur. Çox yaxın dil tariximizə nəzər saldıqda milli dirşəlişimiz və Türkiyə ilə əlaqələrimizin olması sayəsində XX əsrin sonlarında vaxtilə dilimizdə fəal şəkildə işlənmiş, sonradan ərəb və rusdillərinin təsiri ilə işləkliyini itirərək unudulmuş milli sözlərimizin bərpa olunduğunu və öz növbəsində ortaq türk sözü statusu qazandığını görə bilərik: özəl, yayım, yabançı, tanıq, soy, soyadı, çağdaş, cizgi filmi. Qeyd etmək lazımdır ki, sosiolingvistik amillərin təsiri ilə ortaq sözlərdən istifadə daha çox ictimai-siyasi məzmunlu və təhsil sahəsinə aid terminyaratmada xüsusi fəallıq göstərir: özçəkım, özgüvən, xoşgörüm, yapma, sorum, örgənci, bilgisayar, görəvləndirmə, qatılma və sairə. Bu qəlibdən olan sözlər dilin paklığına, milliliyinə xidmət etməklə bərabər, ortaq türk dili probleminin həllinə də pay vermiş olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dil vahidlərinin sosiolingvistik amillərin təsiri altında aktuallaşması hər zaman uğurlu nəticə vermir. Məlumdur ki, dildə mövcud olan leksik vahidlərin hec də hamısı funksional üslubların hər biri üçün eyni işlənmə məhsuldarlığına malik deyil. Bu xüsusiyyət dilin daha ciddi sahələri olan elmi və rəsmi üslublar üçün daha səciyyəvidir. Bu baxımdan “tamam” sözü üzərində ayrıca dayanmaq lazım gəlir. Bax divani lüğət it türkə bax etimol sinxron vəziyyətdə sadə söz sayılsa da, diaxron səviyyədə bütövlük anlamı verən “tam” sözündən yaranmış ləksemdir.

İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT:

1. Baqana J. (2006). Fransuzskiy yazık v Afrike: problemı interferensii. Moskva, Nauka.
2. Solntsev V. (1984). “Variativnost kak obşeyə svoystvo yazıkovoy sistemi”. Jurnal ANRF Voprosı yazıkoznaniya. № 2.s.31-42.

XÜLASƏ

Ortaq türk ədəbi dilini reallaşdırma bilən əsas məsələ dilin leksikasıdır. Ümumtürk ədəbi dilinin M.Kaşğarlı, Nəvai və Füzuli zamanında gerçəkliyə çevrilməsində əsas faktor bədii dil idi. Dövrümüzdə bu gerçəkliyi reallaşdıran mentalinqvistik və sosiolingvistik amillərdir. İctimai-siyasi məsələlərə baxış həmrəyliyi, etnik, poetik və kulturoloji təfəkkür adekvatlığı, arxetiplərin söz yaradıcılığında rolunu ortaq dil və nitq vahidlərinin işlədilməsini zəruriləşdirən mentalinqvistik amillərdir. Təfəkkür təsəvvürlə sıx bağlıdır və məsələyə fəlsəfi aspektdən yanaşanda deyə bilərik ki, təsəvvürün kökündə insanın dərk etdiyi və şüur qatlarında müvəqqəti olaraq passiv laya atdığı obyektivliklər, əşya və hadisələrin yenidən canlanması dayanır. Nəticədə təfəkkürün vahidi olan məfhum dil vahidi olan sözlərlə ifadə olunur və ümumetnik təfəkkür ortaq sözlərin işləkliyini reallaşdırır. Azərbaycan dilində ortaq türk sözlərinin aktuallaşdırma vacib faktorlardan biri də sosiolingvistik məsələlərdir. Dil xalqın sosial yaddaşının bir hissəsidir. O, təkcə nitq fəaliyyətinin deyil, həm də idrak fəaliyyətinin, mənəvi davranış fəaliyyətinin ümumi əsaslarını təşkil edən mənaların məcmusudur. Dilin imkan və vasitələrindən istifadə nitq fəaliyyəti və bu fəaliyyət üçün adekvat forma axtarışı, şəraitə uyğunlaşma, sosial mühitlə adaptasiya ilə bağlıdır. Cəmiyyətlə sıx bağlı olan dildə inkişaf dəyişikliklər öz-özünə olmur, bunlar öncə dil daşıyıcılarının nitqində, sonra dildə reallaşır.

Açar sözlər: ortaq türk dili, mentalinqvistik amil, sosiolingvistik amil, arxetip

SUMMARY

PREVALENCE OF COMMON TURKIC WORDS IN AZERBAIJANI BY THE INFLUENCE OF MENTA AND SOCIOLINGUISTIC FACTORS

The main issue that is able to realize unique Turkic literary language is the lexis of the language. The main factor was literary language in making unique Turkic literary language into reality in the period of M.Kashgarli, Nevai and Fuzuli. It is menta-linguistic and sociolinguistic factors that implement this reality in our age. Common perspectives on public and political issues, ethnical, poetic and cultural cognition adequacy, the role of archetypes in wordbuilding are the menta-linguistic factors that make it necessary to use common language and speech units. Cognition is closely related with imagination and if we approach the issue from a philosophical aspect we can claim that the source of the imagination takes its roots from objectivities that a person recognizes and temporarily makes it passive in his mind, rebirth of objects and occurrences. As a result, the concept that is the unit of cognition is expressed with the words that are language unit and containing a unique ethnicity cognition realizes efficient use of common words. Another factor that is of great importance in terms of prevalence common Turkic words in Azerbaijani is sociolinguistic issues. Language is a part of the nation's social memory. It is the collection of the meanings that constitutes general basics of not only speech activity, but also mind activity, and moral behaviours. Using scope and means of language is connected with the speech activity and search for adequate form for this activity, adaptation to conditions and social environment. The changes or development in the languages that is closely related with society do not happen randomly, these first become available in the speech of native speakers, then in the language itself.

Key words: common Turkic words, menta-linguistic factors, sociolinguistic factors, archetyp.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova